

Høstvandring fra Thoreby

**Hefte utarbeidet til Varteig Historielags høstvandring fra Thoreby
lørdag 4. september 2010. Beskrivelse av de steder som omfattes av
turen.**

Tekst og foto: Øistein Bøe

Utforming: Hans Erik Pedersen

Kilder: Hans Erik Groven, Knut Groven, Olav Spydevolds "Varteig – en liten bygds historie" (1956), "Norske Gardsbruk – bind VII" (1987), Kåre Hoel/Tom Schmidts "Bustadnavn i Østfold – 9 – Varteig" (2010), folketellinger og kirkebøker.



Blant et titalls steder går høstvandringen også til Harehytta – husmannsplassen under Askersby som var bebodd fra midten av 1700-tallet og fram til 1917. Fortsatt står stua, som en unik dokumentasjon på en forgangen tid.

1. Thorebygrinda/Thorebyhøyda

Gravhaug.

Det er en rekke fornminner i dette området (Skofteby, Thoreby, Askersby, Belsby) som er automatisk fredet. Turen starter ved ett av disse fornminnene, nemlig en stor, flott gravhaug ved Thorebygrinda/Thorebyhøyda – på grensen mellom Skofteby og Thoreby.

Gårdsveien til Thoreby og Askersby går rett over, for ikke å si gjennom, gravhaugen. Derfor stedsnavnet Thorebyhøyda, som betegnelse på den høyden i terrenget som gravhaugen forårsaker.

I databasen "Askeladden" beskrives gravhaugen som en rundhaug fra jernalderen, med en diameter på rundt åtte meter. I samme området er det ytterligere to gravhauger, også disse datert til jernalderen. Disse to haugene, med en diameter på henholdsvis seks og åtte meter, er mindre synlige i terrenget.

Gravhaugene har vekket arkeologenes interesse, og det var en befaring i området så sent som i 2009.

Under høstvandringen 4. september er turdeltakerne også innom bronserøysa på Fugleåsen – se under 9.

Det er imidlertid langt flere gravhauger/røyser i området enn disse nevnte. Det gjelder også flere mulige hauger som fagfolk ikke har vurdert – eksempelvis Olahaugen som ligger inne på selve gårdstunet på Thoreby.



Veien til Thoreby skjærer tvers gjennom gravhaugen. I bakgrunnen ser vi nordre Skofteby (t.v.) og søndre Skofteby.

2. Kasehytta/Bergli

Husmannsplass under Nordre Skofteby.

Vi vet ikke når denne husmannsplassen ble etablert, men vi vet i alle fall at Hans Nielsen og kona Rønnau Christensdatter kom som husmenn til Bergli en gang midt på 1800-tallet.

Hans var opprinnelig fra Kasene i Skjebergdalen, og det er nok hans opphav derfra som førte til at boplassen på Skofteby senere ble kjent under navnet Kasehytta.

Før Hans Kasene med familie kom flyttende til Bergli, hadde de i en del år bodd på Jørnerød/Jørnhytta. Denne husmannsplassen lå nord for den dyrkede marka på Brusevalddalen. Ola Bergby skriver i INGA 1995 om "Boplasser vest for Bergby og Brusevold" (1995) at Hans og familien var de siste som bodde på Jørnhytta.

Født på Jørnhytta

Sønnen Petter, som med tid og stunder levde godt under økenavnet Kase-Petter, er født på Jørnhytta. Han kom til verden 2. desember i 1833. Også Petters tre år yngre søster Karen Sophie ble født på denne boplassen ved Brusevalddalen. Hun kommer til verden 28. februar 1837. Fadderne til Petter og Karen var i hovedsak fra Bergby og Brusevold.

Petter og Karen hadde i alle fall minst én bror – nemlig Niels, født 26. oktober 1822. Da var Rønnau og Hans husmenn på Dalene under Brunby.

Det er uvisst om søskenflokken besto av flere.

Ei ku på Kasehytta

Ved folketellingen i 1865 er faren Hans død. Petter betegnes som "Husfader" på "Skoftebyplads", og i husstanden bor også søsknene Niels og Karen, samt moren Rønnau/Rønaug på 80 år. Dessuten ga husmannsplassen rom for fosterbarnet Elias Johannessen på ni år, født i Varteig.

Petter og familien hadde "ett stort Kveg og ett Får" i 1865.

Ti år senere navngis "Skoftebyplads" som Bergli, og er plassert under nordre Skofteby, gårdsnummer 3036, bruksnummer 1.

Ved denne folketellingen er det fire personer som er bosatt på plassen. Det er husmannen Petter, gift med Jørgine Olsdatter, hans søster Karen – samt en losjerende snekker Ole Olsen (se om Ole under 4. Larmelia senere).

Petter benevnes som "Husmand med Jord", mens søsteren Karen er delvis fattigunderstøttet. Dog tilføyes det i manntallsregistreringen at hun "Ernærer sig forresten ved Strikning".

Jørgine, kona til Petter, var for øvrig fra Berg og ifølge folketellingen født i 1847. Altså fjorten år yngre enn mannen.

Kase-Petter er forresten et godt eksempel på at man ikke tok alder på så stort alvor den gang. Ved folketellingen i 1865 er det angitt at han skal være 34 år (altså født ca. 1831), mens det ti år senere er bokført at han er født i 1838. Så viser det seg altså at han var født i 1833.

Til Skofteby-skolen

Det er uvisst når bosettingen opphører på Kasehytta. Petter – eller Peter, som han kalles i 1900 – leier da hus og jord på Skofteby-skolen. Plassen lå mellom Skaulund og Skoftebyhaugen, og jorda som Petter leide ga grunnlag for ei ku.

Da hadde Kase-Petter vært enkemann i 21 år. Kona Jørgine dør nemlig av kreft 1. oktober 1879.

Ved folketellingen i 1900 bor Petter sammen med sønnen Rikard (født 20. juli i 1878). Rikard er da sagbruksarbeider.

På "Skofteby plads" bor for øvrig i 1900 søskenparet Ole og Tale, se under 4. Larmelia. Ringmuren etter stua på Kasehytta er fortsatt synlig.

Kase-Petter dør på Skoftebyhaugen 22. mai i 1914, 81 år gammel, og blir stedt til hvile på kirkegården i Varteig fem dager senere. Da fører presten inn i kirkeboka "Enkemand, fattiglem".

En original

Petter på Kasehytta blir av Olav Spydevold betegnet som litt av en original. Kase-Petter skal ha vært flink til å veve, og det sies at han blant annet laget gode dynevar.

Dessuten var han en kløpper til å strikke, og blant annet strikket han vakre votter med rosemønster.

Vottene fra Kasehytta skal ha vært svært omspurt på den tiden.

Vi bemerker også at søsteren Karen delvis livnærte seg ved å strikke.

Tente på høybøla

Vi tar også med en historie etter Kase-Petter som fortsatt lever godt, takket være avdøde John Askersbys (1928-2009) fortellerevne:

På Kasehytta hadde Petter ei ku, men i vårknipa måtte han på bygda for å sikre mer høy. En dag han var på vei hjem med ei høybøle på ryggen som han hadde fått på en av gårdene, så en nabo sitt snitt til å spille Kase-Petter et puss.

Petter var nemlig dauvhørt, og oppfattet ikke at naboen kom etter ham. Ei heller merket han at det ble stukket en fyrstikk bort i høyet. Når så husmannen svinger inn på veien mot Kasehytta står høybøla i lys lue.

3. Mineralforekomster

Molybden og vismut.

Det er klare indikasjoner på betydelige forekomster av både molybden og vismut på Thoreby. De første funnene ble gjort i 1909. Da ble det bygd ny låve på gården, og i forbindelse med uttak av sten til fjøsmuren ble det påvist molybden.

I en vurdering gjort i 1910 uttaler Thv. Knoll fra Eidsberg, en av fire som utgjorde en interessegruppe, at det trolig er en vismutforekomst inne på gårdstunet i en åre som anslås å være en meter bred. Dybden og lengden på åren ble ikke undersøkt den gang.

Det ble foretatt prøvesprengninger både før og under andre verdenskrig. Tyskerne var særlig interessert i de mulige forekomstene på Thoreby. Molybden, med et smeltepunkt på 2600 grader, var viktig i produksjonen av både våpen og kjøretøy.

John Thoreby sa nei

På 1980-tallet ytret Folldal Verk i samarbeid med LKAB Prospektering sterkt ønske om å få tillatelse til prøveboring på Thoreby. Stenprøver og foreløpige undersøkelser gjorde at området ble betegnet som meget interessant, men grunneier John Thoreby sa nei. "Thoreby vil helst være uten durende bormaskiner på gårdstunet. Mange forstår ham", skrev Fredriksstad Blad den gang. Sjefsgeolog Johann G. Heim i Folldal Verk uttalte til avisa at de ville kommet på dagen dersom grunneieren hadde gitt tillatelse. Forekomstene på Thoreby ble sett på som svært attraktive, noe som bare ble forsterket da landets eneste molybdengruve forsvant med nedleggelsen av Knaben Gruver. Fortsatt er det en våken interesse for de mulige mineralforekomstene på Thoreby.

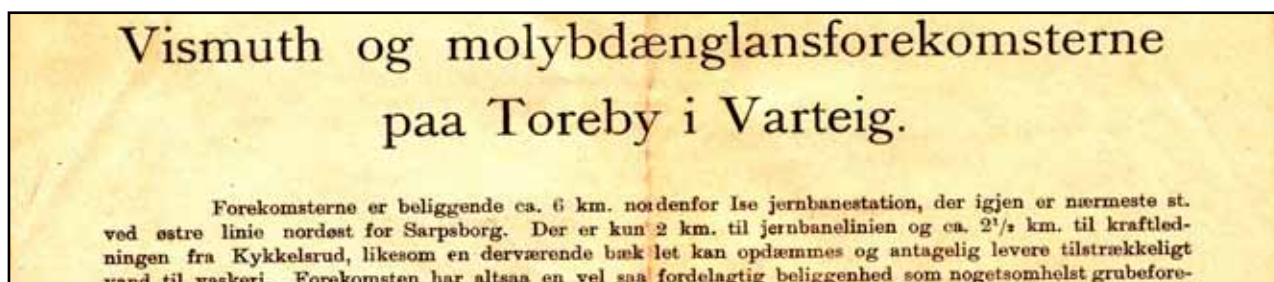


Faksimile av Fredriksstad Blads omtale på 1980-tallet av mineralforekomstene. John Thoreby sa nei til prøveboringene som Folldal Verk/LKAB ønsket.

"Hogg bly med øks"

Omtalte Thv. Knoll tar for øvrig i sin beskrivelse også med en historie om blyforekomster på Thoreby:

"Kort før utbruddet av den sidste krig med Sverige fandt den daværende eier av Toreby saameget bly "nordi enden av hævda", at han kunde uthugge det i klumpevis med øksen; men da krigen kom, kjørte han jord over stedet, forat ikke svensken skulde ta det i besiddelse. Kanhænde den gamle eier av Toreby har holdt molybdænglansen for enslags blymalm."



Allerede i 1910 ble det gjort en vurdering av mineralforekomstene på Thoreby, etter at funn var gjort året før i forbindelse med låvebyggingen.

4. Larmelia

Husmannsplass under Thoreby.

Ifølge Olav Spydevolds ”Varteig – en liten bygds historie” skal Larmelia ha vært bebodd fra midten av 1700-tallet. Carl Brynildsen (1705-1769), opprinnelig fra Bergby, skal ha vært husmann på denne plassen i 1762.

Går vi fram til folketellingen i 1801, finner vi Anders Olsen på plassen. Da betegnes for øvrig plassen som Sarmelien, men det er formodentlig en skrivefeil enten begått av registrator eller ved senere transkribering. Uansett – Anders er 30 år, betegnes som husmann med jord, og er gift med 26 år eldre Pernile Olsdatter. Det var tydeligvis hjerterom i Larmelia, for Perniles søster Mari på 60 år bor også her – og det gjør også Maris datter Pernille Andersdatter på 21 og ett år gamle Anne Jacobsdatter, som i folketellingen har fått påskriften ”løse barn”.

Pernile og Anders er i sitt første ekteskap, mens Mari er enke og unge Pernille er ugift.

Ole i Larmelia

Vi vet ikke om det er noen link mellom Anders og neste husmannen i Larmelia – nemlig Ole Olsen Larmelia.

Ole var født på Harehytta i 1805, som sønn av Gunhild Thoresdatter og Ole Jensen. Lars Thoresen Galteryggen og Anne Jonsdatter Askersby var for øvrig blant fadderne.

Ole Olsen og kona Mari Mathisdatter hadde bodd på en plass under Rognerud da de kom til Larmelia en gang mellom 1835 og 1840. Tidspunktet for flytting kan dokumenteres ved at eldstebarnet deres – Vesle-Ola – er født på en boplass på Rognerud i 1835, mens søsteren Tale kom til verden i Larmelia fem år senere.

Dersom prestens anførsel om ”Thorebyeplads” er Larmelia, er det mye som tyder på at Mari og Ole først kommer til Larmelia i 1839 eller 1840. 19. juni i 1839 er det nemlig barnefødsel i Larmelia – med husmannsfolkene Anders Hansen og Ingeborg Olsdatter som foreldre. Jenta som ble født, fikk navnet Hellene.

Anders dør før øvrig som ”Huusmand paa Thorebyeplads” 19. november 1862, 60 år gammel. Det er uvisst hvorvidt ”Thorebyeplads” er Larmelia eller Elsehytta (se under 7). Bosettingen i Larmelia synes for øvrig å være avsluttet rundt 1865. Plassen fikk derfor ingen lang historie. Det er i dag ingen spor etter bebyggelsen i Larmelia.

Ole gifter seg igjen

Mari og Ole gikk inn i den hellige ektestand 22. mars 1834. Da er det oppgitt at Ole er ”ca. 28 Aar” og bor på Harehytta sammen med moren. Faren Ole Jensen er tydeligvis død. Mari var født i Rakkestad, men var på Rognerud da hun giftet seg med husmannsgutten på Harehytta. Hennes far het Mathis Olsen.

Forlovere i Mari og Oles bryllup var Anders Larsen Sulusnes og Anders Hansen Thoreby. Sammen fikk Mari og Ole barna Ole (Vesle-Ola), Tale Marie og Johannes. Familien var tydeligvis flere ganger på flyttefot. Først altså på en husmannsplass på Rognerud og deretter i Larmelia. Når Mari dør 28. november i 1855, er ekteparet husmannsfolk under Skofteby. Det er ikke mulig å få verifisert hvorvidt det var Bergli/Kasehytta (se under 2), men det kan virke sannsynlig.

2. desember året etter – altså i 1856 – gifter Ole seg igjen. Denne gang med Marthe Hansdatter. Hun var født på Dalene 6. desember i 1817, men bodde på Skofteby da hun inngikk ekteskap med Ole. Forlovere til Mari og Ole var Erik Simensen Klemsdal og Nils Andersen.

De nygifte etablerer seg som husmannsfolk på Harehytta under Askersby (se under 10.), og deretter på Askedalen under Bøe.

Dyktige finsnekkere

Ole Olsen Larmelia betegnes for øvrig som en av bygdas beste finsnekkere. Han var viden kjent for

sine kister, skap, senger og annet interiør.

Var Ole den eldre en dyktig finsnekker, var ikke sønnen Ole Olsen noe stort dårligere. Vesle-Ola, som han ble kalt, laget blant annet de fleste likkistene i bygda i andre halvdel av 1800-tallet.

Vesle-Ola var født på husmannsplassen på Rognerud 25. januar 1835, men vokste opp i Larmelia. Ved folketellingen i 1865 losjerer Vesle-Ola hos Anne Hansdatter på Skofteby. Ti år senere leier han rom hos Jørgine Olsdatter og Petter Hansen på Kasehytta. (Se mer om Kasehytta under 2.)

Olav Spydevold skriver at Vesle-Ola skal ha vært synsk, og det har gått mange historier om ham.

Oppfatningen av hans overnaturlige evner kan vel muligens også ha blitt forsterket ved at han nær sagt hadde et munnhell når folk kom for å bestille likkiste: ”Jeg følte det liksom på meg”.

Ole Olsen – Vesle-Ola – dør på Skofteby 30. januar i 1915, 80 år gammel.

På Thoreby har de for øvrig to skap som Ola i Larmelia har laget, med initialene ”O.L.”.



Både far og sønn Ole Olsen i Larmelia var dyktige finsnekkere. Hans Erik Groven på Thoreby viser fram ett av to bevarte skap på gården, hvor initialene ”O.L.” (Ole/Ola Larmelia) er risset inn.

Johannes dør

Vesle-Ola hadde i alle fall to søsken, Johannes og Tale Marie.

Broren Johannes var skomaker. Han var født på ”Larmelien under Thorebye” 29. mars i 1842 og dør på ”Thorebyplads” andre nyttårsdagen i 1865, ennå ikke fylt 23 år.

Trolig bodde da Johannes som ungkar i Larmelia. Broren Ole var jo på Skofteby, søsteren Tale bodde på Vesle-Bøe og faren Ole og stemora Marthe hadde flyttet til husmannsplassen Askedalen under Bøe.

Dersom Johannes bodde i Larmelia da han døde, var han formodentlig den siste oppsitteren der.

Johannes sovner altså inn 2. januar 1865. Ved utgangen av samme året ble det foretatt en folketelling, og da er det ingen bosetting i Larmelia.

Navnebetydningen av Larmelia er for øvrig usikker. I boka ”Bustadnamn i Østfold” bind 9 spekuleres det i om første del i navnet er det svenske slektsnavnet Larm. I så fall at plassen i sin tid ble bebodd av en innvandret svenske.

Tale sydde og bakte

Mellom Vesle-Ola og Johannes var det en søster – Tale Marie. Hun var født i Larmelia 15. februar i 1840, og livnærte seg ved å sy og bake rundt på gårdene. Eller ”forskjellig slags dagsarbeide”, som det står om henne i folketellingen i 1900.

Et klenodium må det sies å være at man på Thoreby har Tales gamle symaskin i god behold. Det sies at Olaf Tonning kjøpte ny symaskin til kvinnen, og fikk følgelig beholde den gamle.

Som ”logerende sypike” flyttet nok Tale mellom flere gårder i bygda, men i mange år – fordelt på flere perioder – bodde hun på Vesle-Bøe. Allerede som 11-åring kom hun til Even Pedersen på Vesle-Bøe (gnr. 3029, bnr. 1). Senere flyttet hun til det søndre Vesle-Bøe (gnr. 3029, bnr. 2). Der, hos Elen og Ole Pedersen d.e. (en bror av Even), bodde hun eksempelvis i 1865. Da betegnes hun som tjenestepike. Ti år senere er hun sypike på Thoreby, mens hun i 1900 bor sammen med broren Vesle-Ola på ”Skofteby plads” – formodentlig Kasehytta.



Tale fra Larmelia livnærte seg blant annet ved å reise rundt på gårdene og sy. Den gamle symaskinen hennes står på Thoreby, etter at Olaf Tonning kjøpte ny til henne.

På sine eldre dager bor hun igjen på Bøe, hos Mathea og Ole Pedersen (sønnesønn av foran nevnte Ole Pedersen d.e.). Sviktende helse og høy alder gjør at hun blir pleietrengende der. Tale dør på Bøe 9. august i 1927, 87 år gammel.

Arve Bø (1922) har fortalt at han husker Tale på dødsleiet i bryggerhuset på Bøe, da han var på besøk hos tanta og onkelen sin.

Verken Vesle-Ola, Johannes eller Tale var gift.

5. Sagaløkka

Oppgangssag mellom Askersby og Thoreby.

Sagaløkka bærer utvilsomt sitt navn fra den oppgangssaga som i sin tid var i bekken som løkka grenser inntil. Området ligger på grensa mellom Askersby og Thoreby, men sagbruksvirksomheten hadde nok et langt større nedslagsfelt enn bare disse to gårdene. Da Jon Tostensen Askersby (født i 1814) skulle avtjene sin militærtjeneste slapp han å kle seg i Kongens klær med den begrunnelse at han var sagmester på denne oppgangssaga. Det viser hvor viktig driften av saga var ansett å være.

Oppstrøms saga i Sagfossen er det en svært godt bevart demning av sten, og gjennom en luke/lem i demningen kunne man enkelt regulere vannmengden som trengtes for å drive oppgangssaga.

Saga ble drevet med vannkraft fram til Olaf Tonning i 1902 kjøpte lokomobil slik at saga nå kunne bli dampdrevet.

Senere ble saga i bekken erstattet av en sag like ved gårdstunet på Thoreby.

Det er i nyere tid bygd gapahuk i området ved den tidligere oppgangssaga.



Demningen ovenfor oppgangssaga er i imponerende god stand, og vitner om at det her kunne være et betydelig vannreservoar for saga. Hans Erik Groven har bygd gapahuk like ved, der arbeiderne på saga i sin tid hadde en liten koie.

6. Fotballøkka

Idrettsplass på Thoreby.

Like ved Sagaløkka ligger Fotballøkka. Her ble det bedrevet idrett, i hovedsak fotball, fra omkring forrige århundreskifte og fram til etter andre verdenskrig.

Knut Groven, sønn på Thoreby, tok i 2006 mastergrad i idrettsvitenskap, med fordypning i friluftsliv. Her skriver han om Fotballøkka:

”Vi vet at løkka har blitt benyttet til ballspill og lek fra ca. 1900 og fremover til etter siste krig. Av de opplysninger jeg har kunnet fremskaffe så er Fotballøkka en av de første ”banene” der det har blitt spilt fotball i Varteig.

Britene som kom til Sarpsborg og hadde eierinteresser i Borregaard Industrier hadde med seg fotball, tennis- og



Fotballen er for lengst lagt død på Fotballøkka på Thoreby, men minnene lever – og dem har Hans Erik Groven forsett om å ta vare på.

golfaktiviteter til landet.”

Knut Groven minner om at ”like barn leker best” – og at bekjentskapskretsen til Olaf Tonning (1853-1936) i en viss utstrekning kom fra de bedrestilte familier, og gjerne da fra Sarpsborg by.

Derfor er det ikke utenkelig at virksomheten på Balløkka på Thoreby var påvirket av de britiske Borregaard-eierne. Det var jo nettopp H. W. Kenworthy som stiftet SFK 8. mai 1903, og det var Borregaard som sikret klubben sin første bane på Helgeby.

Et samlingssted

Knut Groven skriver i sin masteroppgave om forholdene på Balløkka på Thoreby:

”Ungutter fra hele Varteig møttes på Fotballøkka, der det viktigste ikke bare var å konkurrere. Det ble et samlingssted, et møtested der rang og klasse var underordnet.”

Han viser også til Tonnings oppvekst i Stryn, der britiske lord og overklassefolk kom for å ta del i friluftaktiviteter som svært få andre på kontinentet hadde muligheten til. ”De fisket laks, gikk i fjellet, ja de sågar klatret i de farlige og vanskelige fjelltraseene”, skriver Knut Groven.

Kanskje lå dette som en del av bakteppet da ”denne Tonningen” skapte oppsikt i Varteig med sin fluktskyting med haglgevær. Muligens var påvirkningene – enten

de kom fra turister i Stryn eller briter på Borregaard – medvirkende også når det fra slutten av 1800-tallet ble arrangert hopprenn og langrenn, eller ”længdeløb” som det het på datidens dannede språk, på Thoreby og Askersby.



Trolig med inspirasjon fra britiske lord i Stryn og engelske industriherrer i Sarpsborg ble det tidlig idrettslig aktivitet på Askersby og Thoreby. Denne virksomheten fortsatte i flere tiår. Dette bildet ved Stendumpa mellom Askersby og Thoreby, tatt av Anne Thoreby, er fra et hopprenn skjærtorsdag 1940. Fra venstre ser vi Benjamin Dypedal, Sverre Brusevold, John Askersby, Harald Belsby, Juel Sikkeland, Bjarne Berby, Frans Wilhelm Torkildsen (på Knatterud), Andreas Nordli (gårdsgutt hos Ole Belsby), Ola Bergby og på stillaset Jens Bergsland. Harald Belsby ble satt til dommeroppgaven fordi han var skadet i et kne og følgelig selv ikke kunne hoppe.

7. Elsehytta

Husmannsplass under Thoreby.

Det er i dag fortsatt tufter etter hus på Elsehytta, der man tydelig kan se undermuren til boligen, med stor stenhelle ved inngangen og rester etter grua. Det er også spor etter jordkjelleren på Elsehytta.

Det er en rekke rydningsrøyser i området, og rundt tunet på boplassen er det rester etter stengjerde.

Det er ikke kjent verken når Elsehytta var bebodd, eller av hvem.

Det har vært reist spørsmål om det kan være en sammenblanding av Elsehytta og Larmelia (se under 4). Disse to stedene ligger 4-500 meter fra hverandre, og det synes tvilsomt at det i de muntlige overleveringene på et tidspunkt kan ha blitt en forveksling mellom disse to plassene.



Mens det ikke er spor tilbake etter bygningene verken på Kasehytta eller Larmelia, er det tydelige rester etter undermuren på boligen på Elsehytta. Ryggsekken er plassert på stenhella ved inngangen.

8. Kvennfossen

Bekkevern mellom Thoreby og Askersby.

Like ved Elsehytta lå bekkekverna, omkring 350 meter oppstrøms for saga (se under 5.). Det er ikke lenger spor etter selve kvernhuset i Kvennfossen, men derimot er tre store fundament for vannrenna oppstrøms kverna beundringsverdig godt bevart.

Det er større fall i Kvennfossen enn i Sagfossen, og vannet ble sluppet inn på kverna gjennom en renne. I strekket ned mot kverna lå det tre større fundament i natursten som renna hvilte på, og som fortsatt er henimot intakt.

Olav Spydevold skriver i "Varteig – en liten bygds historie" at det i 1723 er nevnt femten kvernhus i Varteig – deriblant på Askersby. De fleste av dem var nok små og malte bare "til Husbehov Høst og Vaar".

Fundamentene til vannrenna i Kvennfossen indikerer nok at kvernhuset her kan ha vært større enn karakteristikken ovenfor tilsier.

I en rettssak i 1654 nevnes Asbjørn Asgrimsbys kvernhus. Det er mulig at det er samme kverna som i en skyldsettingsforretning for Askersby i 1782 sies å ha vært drevet fra eldgammel tid av.



Tre store fundament på rekke og rad oppstrøms Kvennbekken. På fundamentene lå renna som sørget for vann til kverna.

På Askersby er det flere kvernstenner – både hele og halve. Rolf Helge Heieren viser fram den halve stenen som i en årrekke har fungert som helle foran bryggerhuset på gården.



9. Fugleåsen

Gravrøys under Askersby.

Ca. 450 meter nordøst for gårdstunet på Askersby, langs veien mot Harehytta, ligger Fugleåsen på vestsiden av bekken – omtrent på høyde med den tidligere oppgangssaga (se under 5).

Her er det en tydelig, menneskeskapt ansamling av sten, av fagfolk påvist som gravrøys fra bronsealderen. Bronserøysa ligger oppe på et bergplatå. Rundrøysa er i overveiende grad bygd av liten bruddstein og enkelte større heller. Haugen har en diameter på rundt elleve meter, og en høyde på omkring halvmeteren. Flatt terreng på en småkupert åsrygg med furuskog og lyng. Utsyn hemmet av skog, men ellers ligger haugen fritt.

Like ved denne gravhaugen på Fugleåsen er det også en annen stenhaug som muligens også kan være en gravhaug. Denne er ikke vurdert av geologer. På Askersbyleken, omkring 350 meter vest/nordvestover i luftlinje fra Fugleåsen, ligger det en bekreftet gravrøys fra bronsealderen. Denne er omtalt i databasen Askeladden:

”Oppe på et bergplatå som faller av mot vest: Rundrøys. Bygget overveiende av liten bruddstein. Enkelte større heller, 1 x 0,4 meter. Mosegrodd, bjørk vokser i røysen. Ca. 1920 ble det tatt en del stein fra røysen, disse ligger like vest for denne i en diameter på 2 meter. Diameter: 4 meter, høyde 0,5 meter. Svakt nordlig hellende småkupert åsrygg med furuskog og lyng. Skrint jordmonn. Utsyn hemmet av skog. 830 meter nord for våningshuset.”

Se også omtale av gravhaugene ved Thorebygrinda/Thorebyhøyda – (se 1.).



Hans Erik Groven har slått seg ned på toppen av gravhaugen på Fugleåsen. Haugen fra bronsealderen har en diameter på rundt 11 meter.

10. Harehytta

Husmannsplass under Askersby.

Harehytta var en relativt stor husmannsplass under Askersby. Omkring 25 mål jord hørte til plassen, og oppsitterne på Harehytta var av de ytterst få husmannsfolkene i bygda som i perioder hadde egen hest. Boplassen fødte dessuten en, tidvis to kuer.

Boligen på Harehytta er den eneste bevarte husmannsstua i Varteig, og er så godt som identisk med slik den framsto som ny – trolig helt tidlig på 1800-tallet. Lagården ramlet ned midt på 1900-tallet, og også kjellertreivet ga etter for tidens tann. Det er imidlertid fortsatt tydelige spor etter både låven og jordkjelleren.

Nedenfor stua på Harehytta går det en bekk, og det skal ha vært et pent jorde mellom bekken og skogen som tilhørte husmannsplassen. Dessuten også et jorde av en viss størrelse mot Askedalsveien, samt et bredt jorde sørover mot Brenneberja.



Dette bildet gir et svært godt inntrykk av både bebyggelsen og selve tunet på Harehytta, slik det en gang var. Boligen står fortsatt. Til venstre kjelleren, til høyre lagården.

Gammel byggemetode

Fylkesarkitekt Rolv Atle Bråten ved Fylkeskonservatorens kontor

var sommeren 2010 på befaringsplass på Harehytta.

Bråten ble imponert over husmannsplassen – både når det gjaldt beliggenhet, stuas tilstand, dens bygningstekniske løsninger og rominndeling. Husmannsstua er trolig reist tidlig på 1800-tallet, men med metoder som egentlig hører 1700-tallet til. Populært kan man si at det trolig har vært en gammelmodig byggherre, men en mer oppdatert bygningssnekker som har stått bak bolighuset.

Ettersom stua på Harehytta trolig er fra helt tidlig på 1800-tallet, var det enten Jon Andersen (1731-1809) eller svigersønnen Torsten

Olsen (1769-1856) som drev på Askersby. Selveiende ble imidlertid ikke bonden på Askersby før i 1835, da Torsten fikk regjeringens skjøte på gården.



Piknik i det fri på Harehytta. I hengekøya ligger trolig Mortvedt, som jobbet hos jernvarehandler Hermann Slorer. Mortvedt var mye på Harehytta, og feiret blant annet St. Hans der.

Eldre enn stua

Bosettingen på Harehytta er imidlertid eldre enn bolighuset som står der i dag. Olav Spydevold uttaler i ”Varteig – en liten bygds historie” (1956) at plassen er nevnt fra andre halvdel av 1700-tallet. Ole Helgesen og kona Olaug Carlsdatter (1739-1809) nevnes på Harehytta i 1763.

Neste oppsitter som Spydevold nevner, er Ole Olsen – og det blir reist spørsmål om det kunne være en sønn av Olaug og Ole.

Dette er imidlertid feil. Mannen het Ole Jensen, og var gift med Gunhild Thoresdatter. Ved folketellingen i 1801 oppgis det at Gun(h)ild og Ole er 30 år. I tillegg til sønnen Even, har de også en tjenestepike på Harehytta. Det er ti år (!) gamle Eli Andersdatter.

Gunhild og Ole fikk tre barn på Harehytta:

- Even Olsen – 1800-1869. Omtales nedenfor.
- Ingeborg Olsdatter – 1803-. Hun gifter seg i 1834 med Anders Hansen Vestgård.
- Ole Olsen – 1805-1882. Omtales nedenfor.

Gunhild var født på husmannsplassen Lena under Bø (gnr. 3028, bnr. 2) i 1771 – med foreldre Pernille Nilsdatter fra Rogndalen (1742-1814) og Tore Larsen Lena (1746-1824). Gunhild var eldst i en søskenflokk på fem – med søsknene Kari (gift med Jens Leksen Bergerud), Olaug (gift med Lars Olsen Kongsrud og senere med Anders Torstensen Ostorp), Pernille og Lars (gift med Maria/Marie Rasmusdatter Lindemark og ble husmann på Galteryggen (Skaulund)).

Marthe og Ole

Ole Olsens oppvekst og første ekteskap med Mari Mathisdatter er omtalt under Larmelia (se 4).

Når Ole gifter seg igjen i 1856 med Marthe Hansdatter (født i 1818), flytter de inn som husmannsfolk på Harehytta.

Fra ekteskapet med Mari Mathisdatter hadde Ole tre barn (Vesle-Ola, Tale Marie og Johannes) som var i alderen 14 til 21 år da han giftet seg med Marthe. Med Marthe fikk han på Harehytta ytterligere tre barn:

- Gunhild – født 24. februar i 1857.
- Anders – født 11. april 1860.
- Hans – født 27. februar 1863.

Marthe og Ole var på Harehytta fram til 1864. Da tegner de husmannskontrakt med Arne Nilsen, bonden på Bøe (gnr. 3028, bnr. 2), og flytter til Askedalen.

Marthe og Oles datter Gunhild gifter seg 11. november i 1881 med Hans Andersen Gressløs. Hans var sju år eldre enn Gunhild, født 17. april i 1850.

Anders og kona Gurine (født i 1859 i Kongsvinger) etablerer seg i Fredrikstad, der Anders benevnes som ”torvvognmand”.

Broren Hans blir i 1885 gift med Karoline Andreasdatter Gryte. Etter noen år i Varteig bosetter de seg i Borge, der Hans er teglverksarbeider. På slutten av 1890-tallet kjøper de Valdres (”Vællers”) i Skjebergdalen.

Marthe og Ole var for øvrig de siste plassfolkene på Askedalen. Ole dør 25. mai i 1882, mens Marthe fortsetter å bo på husmannsplassen under Bøe fram til hun dør 21. januar i 1893.

Mens Marthe og Ole er på Harehytta, bor også Oles eldre bror Even periodevis på plassen. Han er ungkar og livnærer seg som smed. Han følger bror og svigerinne til Askedalen, der han dør som ”inderst” i 1869.

Husmannsvesenets åk

Husmannsvesenets åk ser vi at følger denne slekta i generasjoner.

For en kjapp oppsummering kan vi se følgende:

- Ole Jensen, husmann (blant annet) på Harehytta.
- Sønnen Ole Olsen, født på Harehytta, husmann på Rognerud, i Larmelia, på Skofteby, Harehytta og Askedalen.
- Sønnen Ole Olsen (Vesle-Ola), født på en husmannsplass under Rognerud, oppvokst i Larmelia, leietaker på Kasehytta og på Skofteby-skolen.

Inger og Peder

Når Marthe og Ole velger å flytte fra Harehytta i 1864 til fordel for Askedalen under Bøe, er det Inger Marie Olsdatter og Peder Engebretsen som blir nye husmannsfolk på Harehytta.

Peder var opprinnelig fra Rakkestad, men var enkemann på Sætre i Skjeberg da han 24. april i 1863 gifter seg med Inger Marie. Hun på sin side var fra Strømnes, men bodde ugift på en husmannsplass under Kullerud da hun inngikk ekteskap. Ved giftermålet er Peder 48 år, mens kona Inger Marie er seksten år yngre.

Det er ukjent om Peder hadde noen barn fra første ekteskap. Om så var, ble ingen av dem med til Harehytta. Peder og Inger Marie etablerer seg på Harehytta som nygifte, og der kommer eldstesønnen Ole til verden 30. januar i 1864.

Ved folketellingen året etter bor fortsatt Even Olsen som losjerende smed på Harehytta. Dessuten bodde Kari Mathisdatter – ”Lægslem” – der. Even flyttet ganske raskt etterpå til broren på Askedalen.

I tillegg til Ole, besto barneflokkene hos Inger Marie og Peder av (vi tar forbehold om det kan ha vært flere) Lovise Marie (født 19. mai 1866), Karen Oline (født 3. januar 1869 - død 2. januar 1870), Karen Oline (født 20. oktober 1870) og Rikard (født 1. august 1875).

Peder var forresten en av dem som en tid hadde to kuer og egen hest på plassen. John Askersby (1928-2009) anså det som lite sannsynlig at egen avling holdt hele vinteren igjennom, men at fôret ble sikret med tilskudd fra gården.

Navnet til husmannen på Harehytta ble for øvrig skrevet på flere måter. I kirkebøkene er som regel fornnavnet skrevet Peder – men også Per. Etternavnet varierer mellom Ingebretsen, Ingebrethsen og Ingebrigtsen. Spydevold benevner ham som Engebretsen.

Inger Marie og Peder er på Harehytta fram til 1896, da de flytter til Rudsrudhytta i Rakkestad. Der dør Peder før århundreskiftet, mens enka lever til hun blir over 100 år.

Anette og Rikard

Inger Marie og Peder blir etterfulgt av Anette Regine Olsdatter og Rikard Larsen på Harehytta. Da hadde imidlertid tidene forandret seg, og paret ble ordinære leietakere på plassen. I tillegg til inntektene fra Harehytta, var Rikard dagarbeider.

Anette og Rikard giftet seg 17. september i 1892. Rikard var født på Tangen i Skjebergdalen 3. april i 1868, og blir betegnet som stenverksarbeider når han gifter seg. Kona Anette Regine var født på Skofteby 13. juni i 1876. Hun er ført inn i kirkebøkene med foreldre ”Ungkar Ole Olsen og pike Karen Sofie Hansdatter”. Altså Vesle-Ola og søsteren til Kase-Petter, to personer vi kjenner fra omtalen av Kasehytta (se 2.) og Larmelia (se 4.).

Anette var følgelig en sønnedatter av Ole, som bodde på Harehytta sammen med kona Marthe og barna fra 1856 til 1864.

Når datteren Karoline blir født 1. november i 1893, bor Anette og Rikard på Skofteby. Når Ole kommer til verden to år senere har de bopel i Skjeberg, men de er på Harehytta når Margit blir født 17. februar 1898.

Totalt får paret elleve barn, hvorav ti vokser opp. På Harehytta får de i tillegg til Margit, også Olga (født 4. februar 1900), Tora (23.09.1901), Rakel (13.02.1904) og Hans Hilmar (10.07.1906).

Etter at familien i 1908 flytter fra Harehytta til Nybråten i Skiptvet, vokser barneflokken med ytterligere tre barn.

Vi tar forresten også med at en søster av Rikard bodde en periode på Harehytta. Det var Marie Larsen, som har den gamle husmannsplassen som bopel når hun i 1898 gifter seg med Anders Gustav Andersen.

Poteter og salt sild

Ingrid Aune hadde for øvrig en lengre artikkel om Olga og Ole i Sarpsborg Arbeiderblad 19. juni i 1982, der de fortalte om oppveksten på Harehytta, skolegang på Sikkeland og Klemsdal, og om klengenavnet ”hareungene”.

De mintes den lange skoleveien, og høst og vinter var det mørkt både når de trasket hjemmefra på morgenkvisten og når de kom hjem på sen ettermiddag. Skotøy ble forresten brukt bare vinterstid. Middagen besto som oftest av poteter, tettemelk og salt sild, men med fersk suppe på søndagene. Olga og Ole bekreftet dyreholdet, med to kuer, hest, gris og høner.

Faren Rikard arbeidet på teglverk i Borge og var bare hjemme i helgene. Derfor falt det mye på Anette og ungene, som også jobbet noe framme på gården. Olga og Ole fortalte at i våronna kunne det skje at Olaf Tonning – som jo selv var læreren deres – stoppet ungene på skolevei og sendte dem ut på jordene for å jobbe i stedet. ”Betalingen” var solid kost på gården.

I intervjuet berømmet for øvrig søsknene Tonning og de øvrige gårdsfolket på Thoreby. – Vi fikk ei ku av Olaf Tonning, fortalte Olga og Ole, og avlagte klær fra gården ble sydd om til ”hareungene”.



Søsknene Olga Evensen (født i 1900) og Ole Nybråten (1895) vokste opp i en stor barnefamilie på Harehytta. I 1982 tok Sarpsborg Arbeiderblad med seg søskenparet tilbake til gamle tomer, og bildet er tatt inne i stua på Harehytta.

Fire barn i en seng

Bolighuset på Harehytta består av svalgang, kjøkken, kammers og stue. I intervjuet i Sarpsborg Arbeiderblad i 1982 forteller søsknene Ole Richardsen Nybråten og Olga Evensen om trangboddheten:

På det meste lå det fire unger i én seng i kammerset. Foreldrene lå i stua, med minstebarnet.

– Vi hadde ikke dyner, og madrassene var naturligvis av halm. Det var deilig om høsten når sengehalmene ble byttet ut. Da kunne vi trone høyt i sengene inntil halmen igjen ble slitt og en måtte finne seg til rette i passende dumper i madrassen, fortalte de.

Laura og Lars

Etter Anette og Rikard Larsen flytter Rikards far og stemor inn på Harehytta – nemlig Laura Andersen og Lars Larsen. Lars var født på Skofteby omkring 1840, med Lars Evensen som far. Lars Larsen var først gift med Karen Marie Olsdatter, født i Skjeberg i 1844. Når de inngår ekteskap 3. november i 1865, er Lars på Torgrimsby mens Karen er på Tangen i Skjebergdalen.

Ved folketellingen ved utgangen av 1865 er de benevnt som gårdbrukere på Tangen, med to kuer og en sau. Ti år senere – i 1875 – bor Karen og Lars på Finnebuene, og Lars benevnes som ”Husmand uden jord”. På Finnebuene hadde de tre barn – Ole Lauritz (født i 1866), Rikard Albert (1868) og Marie (1872) – alle født i Skjeberg.

Tar vi et sprang 25 år framover i tid – til forrige århundreskiftet – er Karen død og Lars gift igjen med Laura Andersen. Laura er opprinnelig fra Sverige, født i 1868. Laura og Lars giftet seg i 1897, og fikk på tre år døtrene Margit Jonette (1897), Marta (1898) og Ragna (1899) – alle født i Skjeberg. I 1900 bor familien igjen på Finnebuene, men nå har Lars tilgang på jord, for det opplyses at han har ”kjør”.

Oppholdet ble ikke langvarig på Finnebuene. Allerede året etter bor de i Skjeberg. Når de noen år senere kommer til Harehytta, kommer de flyttende fra Bakkehaug i Skjebergdalen. I mellomtiden har familien vokst med barna Elind (1901), Hanna (1904) og Rønnaug Sofie (1906). På Harehytta kommer yngstejenta til verden, når Asbjørg blir født 18. juni i 1909.

Lars dør på Harehytta 2. august 1912. Laura fortsatte å bo på Harehytta fram til 1917, men flyttet da via skolehuset ved Skaulund til Skjeberg.

Jakt- og fritidsbolig

Laura var den siste fastboende på Harehytta. Deretter ble stua utleid som jakt- og fritidsbolig, til blant andre vognmannen i Sannesund og senere til urmaker Walberg.

Harehytta har jo også en sentral plass i historien om motstandsbevegelsen under andre verdenskrig.

Melket til siste dråpe

Avdøde John Askersby (1928-2009) var en mester i fortellerkunsten, med en utrolig hukommelse og ditto viten om bosetting og livsvilkår i området. Her tar vi med en av hans historier, fra den gang Laura og Lars bodde på Harehytta:

Det var mange munner å mette på Harehytta, og det var nok ikke alltid like enkelt for husmor Laura å skaffe mat. Derfor kom det sikkert godt med da en fremmed ku dukket opp på tunet en dag. Den gang var det jo vanlig at kyrne gikk på beite i skogen, og denne dagen hadde ei ku fra Neaskaus forvillet seg gjennom skogen til Harehytta.

Husmora viste råd, fikk drevet kua inn på kjellertreket og melket henne til siste dråpe. Deretter ble kua sluppet løs og drevet hjemover til rettmessig eier.

Flere av ”gutta på skauen” lå i perioder i dekning på Harehytta, og den gamle husmannsplassen huset også blant andre våpeninstruktører som lærte opp lokale motstandsfolk.



En fredelig idyll, festet til filmen omkring 1920-1922. Det er hestene til Olaf Tonning som er på beite på Harehytta. Låven ser vi i bakgrunnen. Hesten til venstre er vallaken som Tonning kjøpte på Vestre Sikkeland, og som gikk under navnet Sikkeland-Svarten. Deretter ser vi Dokka, som levde til 1934. Ytterst til høyre går Kora, som var født i 1912.

Skjenket av husmannen på Kloppene

Selv om husmannsplassen Kloppene på grensa mellom Knatterud og Lindemark ikke er stoppested for høstturen, tar vi likevel med en historie derfra:

Husmannsplassen lå strategisk til, langs kirkeveien mellom Knatterud og Thoreby. Dermed så husmannen på Kloppene mulighetene for en ekstrainntekt. Når kirkefolk kom forbi, tilbød han nemlig en dram.

Virksomheten utartet, og nådde til slutt sitt opphør. Men skjenkingen ble ikke glemt så lett. Hans Erik Groven forteller at en dag for noen år tilbake var det en gjøk i området ved Thoreby og Askersby som gol uavlatelig – hele dagen igjennom. Dette gikk ikke upåaktet hen hos nabo John Askersby. Han bemerket tørt at kanskje gjøken hadde vært ved Kloppene og blitt skjenket.



Varteig Historielag

Stiftet 8.2.1982

Internett: www.varteig-historielag.no

Org.nr.: 991 901 809

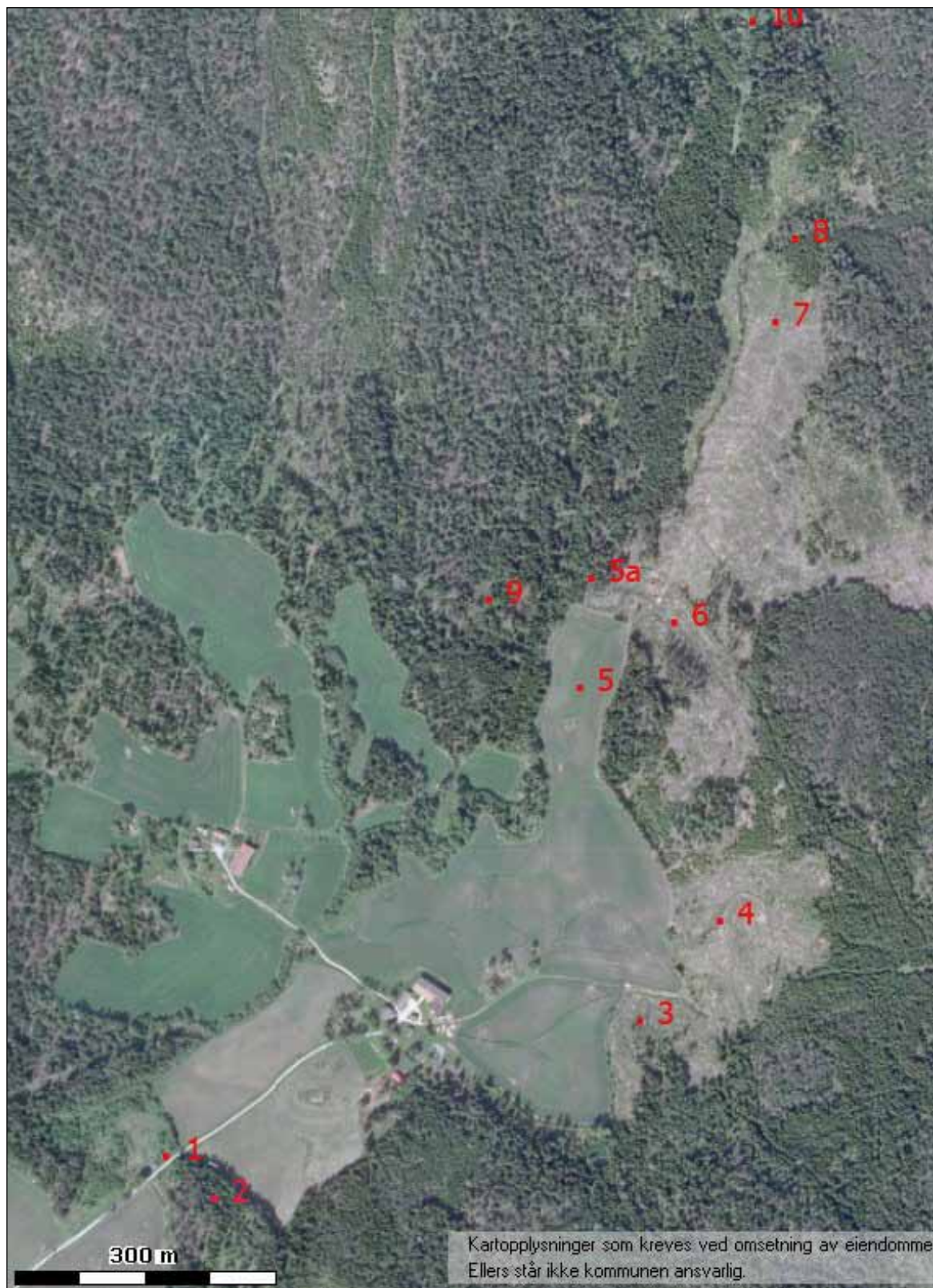
VARTEIG HISTORIELAG har som formål å vekke og fremme den historiske interesse blant bygdas befolkning og andre som er interessert i bygda. Dette gjøres ved bl.a.

- å avholde møter med lokalhistoriske foredrag
- innsamling av kildemateriale og gjenstander av historisk verdi
- registrering og bevaring av kulturminner
- stimulering og hjelp til slektsgranskere

VARTEIG HISTORIELAG har 2 æresmedlemmer og ca 100 ordinære medlemmer. Medlemskontingent er p.t. 200 kr (100 kr for familiemedlem).

Styret i Varteig Historielag 2010:

Leder	Kjell Lunde	tlf 69131303
Styremedlem	Øistein Bøe	tlf 69132889
Styremedlem	Kjell Andersen	tlf 69131297
Styremedlem	Kari Lunde	tlf 69149062
Styremedlem	Erling Skivdal	tlf 69225149



- 1. Gravhaug
- 2. Kasehytta
- 3. Mineralforekomster
- 4. Larmelia
- 5. Sagaløkka
- 5a. Sagfossen

- 6. Fotballøkka
- 7. Elsehytta
- 8. Kvennfossen
- 9. Fugleåsen
- 10. Harehytta